

A merja nyelv helye a finnugor nyelvcsaládon belül

Az uralisztika több uráli népet, népcsoportot tart számon, amelyek különböző korokban elveszítették nyelvüket, és elszlávosodtak vagy eltörökösödtek. Ezek között kétségkívül a merja nép volt a legjelentősebb.

Mit tudunk a merjéről?

A merjék történelme jóformán ismeretlen maradt számunkra. Nevük először a VI. században Jordanes *Getica* című krónikájában fordul elő *merens* alakban. Hermanarich gót király alattvalói között szerepelnek.

A Nesztornak tulajdonított XI. század végi orosz őskrónika arról tudósít, hogy a Rosztovi és a Klescsino, azaz mai nevükön a Nero és a Plescsseevo tó vidékén él a merja nép. A krónikából azt is megtudjuk, hogy a merjék a csúdokkal és a novgorodi szlovénokkal, továbbá a ves (mai nevén vepsze) néppel és a krivicsekkel részt vettek Oleg fejedelem 882-i Kijev elleni háborújában, valamint 907. évi konstantinápolyi hadjáratában.

A régészeti kutatások mostanára meglehetősen pontossággal tisztázták a merjék lakóterületének határait. Ez lényegében az egykori Rosztov–Szuzdali orosz fejedelemség területe, amely manapság öt központ: orosz területet foglal magába. Ezek a következők: a jaroszlavi, kosztromai, ivanovi, vlagyimiri és részben a moszkvai. Ez összesen kb. 170 000 km². Az e területen végzett ásatásokat E. I. GORJUNOVA dolgozta fel egy tekintélyes terjedelmű monográfiában. (*Etničeskaja istorija Volga–Okskogo meződűréjje*. Moskva, 1961.)

A szláv kolonizáció első nagy hulláma a X. sz. második felében érte el a Volga–Oka-vidéket. A szlávság megerősödésével egyes nagyobb merja települések városokká alakultak át, melyeknek kezdetben vegyes merja–szláv lakossága volt, de a merjék a városokban viszonylag hamar elszlávosodtak. Ilyen egykori merja települések helyén fejlődött ki a vidék két legjelentősebb városa, Rosztov és Szuzdal, amelyekről az orosz fejedelemség a nevét is kapta.

A szóban forgó vidék szláv kolonizációjának második, még intenzívebb hulláma a XI. sz. második felében indul, s mind nagyobb méreteket öltve folytatódik két évszázadon keresztül.

Említést érdemel, hogy a XI–XIII. századi merja ékszerek nemcsak alakra, de részletekbe menően is megegyeznek a Káma-vidékiekkel. Ez arra mutat, hogy a szláv kolonizáció nem szakította meg a merjének az érintkezését a Káma vidékén élő rokon népekkel, míg a merja lakosság nagy tömegeiben el nem oroszosodott. A nagyorosz nép kialakulásában tehát igen jelentős szerepe volt a merjének, és ennek nyelvi vonatkozásai is kellett hogy legyenek.

A merjék többségükben a XIII. sz. folyamán eloroszosodtak, de kisebb szigeteken bizonyára még évszázadokig fennmaradt a nyelvük. A merja lakosságú helyeket a későbbi orosz hivatalos iratokban *merskij stan*-nak, azaz merja szállásnak, kerületnek nevezték. Ezek alapján ítélve úgy látszik, hogy a XV–XVI. században a merjék még számos helyen őrzik népi, nyelvi sajátosságait.

Milyen típusú finnugor nyelvet beszéltek a merják?

Annak ellenére, hogy a merják finnugor voltának semmi közvetlen bizonyítéka sem volt, a finnugor nyelvtudomány művelői körében sohasem merült fel kétség e tekintetben. A merja népnév és a cseremiszek saját belső *mari* neve közötti hasonlóság többeket arra indított, hogy a két nép nyelvének szoros rokonságát tételezzék fel. Ezek közé tartozott például a finn M. A. CASTRÉN.

M. VASMER német nyelvész volt az első, aki „Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas“ (Berlin, 1935.) című művének III. részében részletesen foglalkozik a merja-cseremiszk kérdéssel. VASMER az egykori merja lakosságú terület helynévanyaga alapján igyekszik bizonyítani a merja és a cseremiszk nyelv közelségét.

A finn P. RAVILA a VASMER munkájáról írt alapos bírálatában (FUF. XXIV, 10–7) megállapítja, hogy azok a helynevek, amelyeket a cseremiszk alapján elfogadhatóan vagy nagy valószínűséggel lehet magyarázni, nyugati irányban nem terjednek túl a Kosztromai terület Unža nevű folyóján. Itt pedig egykor cseremiszk lakosság is élt. A tulajdonképpeni merja területen egyetlen olyan helynév sem fordul elő a VASMERTól felsoroltak között, amelyet akár fenntartásokkal is a cseremiszk alapján lehetne magyarázni, s így egyelőre semmi alapunk sincs arra, írja RAVILA 1937-ben, hogy a merja és a cseremiszk földrajzi nevek közeli rokonságáról beszélhessünk.

A VASMER ellenvetéseire (Zeitschrift für slavische Philologie XIV.) írt válaszában RAVILA a merja nyelv helyét így határozza meg a finnugor nyelvek finn-volgai csoportján belül: – Ha a merják valószínűleg finnugor nyelvet illetően a települési helyüket figyelembe véve következtetéseket teszünk, akkor ez csupán az lehet, hogy a merja a muroma nyelvvel együtt összekötő láncszemet alkotott a mordvin és a balti finn nyelvek között (FUF. XXVI, 25).

Csaknem fél évszázaddal RAVILA e megállapításai után látott napvilágot O. B. TKACSENKO monográfiája a merja nyelvről (Merjanskij jazyk. Kiev, 1985.). Annak ellenére, hogy a mű módszerében és gyakran a felhasznált nyelvi anyagot illetően sok tekintetben kifogásolható, olyan támpontokat nyújt, amelyeknek segítségével megkíséreljük a merja nyelv helyének kijelölését a finnugor nyelvcsaládon belül. TKACSENKO egyébként ezt nem teszi meg, megelőgszik a RAVILától fentebb idézett megállapítással.

Kétségtől helyes TKACSENKONAK az az eljárása, hogy könyve elején megvizsgálja, melyek a merják egykori szállásterületén beszélt orosz nyelvjárások jellegzetes hangtani sajátosságai. Feltűnik neki, hogy az orosz köznyelv szóeleji zöngés mássalhangzói helyén ezen a területen sok esetben zöngétlent találunk, pl. or. nyj. *kon* ~ ir. *gon* 'szántófölddarab'. A szóeleji zöngésedésre is akad példa: or. nyj. *goleja* ~ ir. *koleja* 'csapás a mezőn'. A zöngésedés azonban elsősorban a szó belsejében jellemző: or. nyj. *sojga* ~ ir. *sojka* 'szajkó'. A zöngétlenedés ~ zöngésülés jelensége főként a *p*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g* hangokkal kapcsolatos, de szibilánsok esetében is előfordul. A zöngésülés, mint említettük, mindenekelőtt (az esetek 80 %-ában) a szó belsejében fordul elő. A szókezdő zöngés és zöngétlen zárhangok, valamint szibilánsok keverése olyan szubsztrátumnyelvre utal, amelyben szókezdő helyzetben csak zöngétlen zárhangok és szibilánsok fordultak elő. A szóbelseji zöngésedés, mivel nyílt és zárt szótagban egyaránt előfordul, aligha utal a finnségi nyelvekből ismert fokváltakozás jelenségére, hanem csupán olyan zöngésülésre, amelyet egyes karjalai nyelvjárásokban, továbbá a vepszében és a mordvinban találunk. – Gyakori az egykori Merjaföld orosz nyelvjárásaiban a szókezdő mássalhangzó-torlódás kiküszöbölése, pl. or. nyj. *motret'* ~ ir. *smotret'* 'néz', or. nyj. *ričat'* ~ ir. *kričat'* 'kiált, kiabál'.

A felsorolt hangtani sajátosságok nem utalnak határozottan egyetlen mai nyelvre sem, de a zöngétlenedés ~ zöngésülés jelensége alapján, mint említettük, gondolni lehet a mordvinra, a vepszére, és a karjalaira, de a szókezdő mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésére idézett példák olyan típust képviselnek, amely a finnugori nyelvekre jellemző.

Közelebb visz bennünket a kérdés megoldásához a merják egykori szállásterületén beszélt orosz nyelvjárások, argók finnugor etimológiájú szóanyaga. Ennek összegyűjtése TKACSENKO érdeme. A TKACSENKONál felsorolt szavak száma többszöröse az általam felhasználnak. Én azonban csak a kétségtelenül vagy az igen nagy valószínűséggel etimologizálható szavakat veszem tekintetbe.

A rendelkezésre álló lexikális anyagot három csoportba oszthatjuk: 1. or. *koka* 'néni, nagynéni' ~ cser. *koka* 'ua.'; or. *kuba* 'asszony' ~ cser. *kuwa* 'öregasszony'; or. *mjakša* 'korhadt fa' ~ cser. *mākš* 'ua.' – 2. or. *kandochat* 'dolgozik' ~ mord. E *kandoms* 'visz, hord'; or. *kolema* 'betegség' ~ mord. E *kolema* 'rongálás, megrontás; rothadás'; or. *mazistyj* 'szép, kedves' ~ mord. M *mazistā* 'szépen'; or. *merekat* 'beszél' ~ mord. E *merems* 'mond'; or. *nevedrja* 'gyenge, beteges' ~ mord. E *vadrja* 'jó'; or. *panga* 'tapló' ~ mord. E *pango* M *pangā* 'gomba'; or. *sezema* 'szakadás' ~ mord. E *sezema* 'ua.' – 3. or. *kirbjas* 'fejsze' ~ fi. *kirves* 'ua.'; or. *kojuz* 'pajta, szín' ~ fi. *koju* 'bódé, putri'; or. *kolet* 'megdöglök' ~ fi. *kuole-* 'meghal'; or. *lejma* 'tehén' ~ fi. *lekma* 'ua.'; or. *nejola* 'nem, nincs' ~ fi. *ei ole* 'ua.'; or. *palja* 'vájószekerce' ~ fi. *palja* 'kalapács, pöröly'; or. *pujka* 'fiú' ~ fi. *poika* 'ua.'; or. *rastovaja doroga* 'országút' ~ fi. *rasti* 'útjelző'; or. *tohta* 'korhadt fa' ~ fi. *tohko* 'ua.'; or. *sohtoritsja* 'akar' ~ ? fi. *tahto-* 'ua.'; or. *urma* 'mókus' ~ fi. *orava* 'ua.'; or. *vany* 'álacsony part' ~ fi. *vana* 'folyómeder'; or. *vjacha* 'keves' ~ fi. *vähä* 'ua.'

A felsoroltakon kívül finnugor eredetű az or. *sezjum*, *sizjum* '7' jelentésű szó is, de a finn-volgai nyelvekből nem származhat. Leginkább a zürj.-votj. *šizim* alakból magyarázható. Mivel a kérdéses szót a koztromai oroszok használják, a permi eredeztetésnek nincs földrajzi akadálya.

Az első csoportban felsorolt szavak közül a *koka* 'néni, nagynéni' szónak van a cseremiszen *kuaka*, *kuyaka* alakja is, s a *kuyu* 'nagy' + *aka* 'idősebb leánytestvér' összetételéből keletkezett. A cser. *kuwa* 'öregasszony' szó ugyancsak összetétel. Első komponense az előző szóban is meglevő *kuyu* 'nagy' jelentésű melléknév, a második pedig az *awa* 'anya'. Az *aka* és az *awa* szó csuvas eredetű a cseremiszen. A *mjakša* 'korhadt fa' nyilvánvalóan egy nyugati cseremiszen *mākš* alakot tükröz. Az első két szónak csuvas komponense folytán nem lehet köze a merja nyelvhez. A harmadik szóban az *ä* viszonylag újabb fejlemény a nyugati cseremiszen korábbi *e*-ből. Az orosz szóban a *ja*-t viszont csak *ä*-ből lehet magyarázni. A kérdéses szónak nem lehet köze a merjához, a nyugati cseremiszből került a koztromai orosz nyelvjárásba.

A második csoport szavainak túlnyomó része a finnugor nyelvek közül csak a mordvinban van meg. Ezen belül is elsősorban erza-mordvin hangtani sajátosságokat mutatnak. Minden bizonnyal valamennyi itt felsorolt szó közvetlenül a mordvinból származik, s semmi köze a merjához.

Más a helyzet a harmadik csoporttal. E számra legjelentősebb csoport szavai határozottan a finnugori nyelvekre utalnak, de több esetben olyan hangtani sajátosságokat mutatnak, melyeket nem lehet közvetlenül ezekből magyarázni. Az or. *kirbjas* 'fejsze' szó a finnugori nyelvekben *kirves* alakban van meg. Az orosz szó *b*-je bizonyára korábbi *w*-re utal, a *-ja* pedig *ä*-re, tehát egy a finnugori nyelvektől elütő alakra. A szó végeredményben balti eredetű.

tű (vö. litv. *kiŗvis*). Ez alátámasztja P. ARISTENek azt a véleményét, hogy a volgai-finn nyelvek balti jövevényszavait részben a merja közvetítette (Formirovanie pribaltijsko-finskich jazykov i drevnejšij period ich razvitija. In: Voprosy etničeskoj istorii estonskogo naroda. Tallin, 1956.). – A *lejma* 'tehén', *tohta* 'korhadt fa', *tochtorisja* 'akar', *vjacha* 'kevés' szavakban a finnségi nyelvekből ismert *š > h* hangváltozás tükröződik. A *lejma* szó esetében a *j* bizonyára korábbi *ch*-ből fejlődött. A finnségi nyelvekben az *š > h* hangváltozás a balti jövevényszavakban is végbement, sőt a legrégebbi germán eredetűekben is. Eből arra lehet következtetni, hogy az i. e. I. évezred közepén a finnségi merja egység még nem szakadt meg. (A finnségi nyelvek szétágazása időszámításunk kezdetére tehető.) – Az or. *pujka* 'fiúgyermek' szó a megfelelő mord. E *?bujo, pijo*; cser. *pü* szavaktól eltérően határozottan a fi. *poika* alakhoz áll közelebb. Változatlanul megőrződött benne a *k*, sőt a tövégi magánhangzó is. – Az *urma* 'mókus' szóban az *m* feltehetően korábbi *w*-ből fejlődött. A *-ma* a fi. *orava* 'ua.' szóban levő *-va* képző megfelelője, amely ebben a szóban csak a finnségi nyelvekben fordul elő. Az or. *nejola* 'nincs' szó az or. *ne* tagadószó és a finnségi nyelvek létigéje E/3. személyű tagadó alakjának a kombinációjából keletkezett. – Az or. *kojuz, palja, rastovaja doroga, tohta* és *vany* szavaknak csak a finnségi nyelvekben ismeretes megfelelője.

A harmadik szócsopotról mondtak azt valószínűsítik, hogy a merja a mai finnségi nyelvek csoportjába tartozó nyelv volt. Ezek a szavak mind határozottan a finnségi nyelvek felé mutatnak, s tőlük távol, a jaroszlavi és a koztromai területen használatosak, tehát a földrajzi tényezők a kölcsönzés ellen szólnak. Mégis szükséges az óvatosság, mivel tudjuk, hogy Merjaföld novgorodi telepesei etnikailag nem voltak egységesek: szlávokból és elszlávósodott „csúd”-okból, valamint „veš”-ekből, tehát nemrég nyelvet cserélt finnségekből álltak. Nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy egyik-másik idézett szót ezek hozták magukkal.

Azt a feltevést, hogy a merják finnségi típusú nyelvet beszéltek, más természetű nyelvi bizonyítékok is megerősítik. – Az orosz nyelv finnugoros szerkezeti sajátosságai két csoportra oszthatók: kisebb földrajzi egységekre korlátozódókra és az egész oroszországnál megtevők. Az északnyugati nagyorosz nyelvjárásoknak vannak olyan sajátosságai, amelyek a finnségi nyelvekből magyarázhatók, például az or. *berežee* 'közelebb a parthoz' kifejezés a finn és a karjalai *rannanpana* alak tükrörfordítása. – Európa északkeleti sarkában, különösen a vjatkai orosz nyelvjárásban általános a *to* mutató névmásból alakult posztartikulus használata: *Ivan-to ne znaet ob etom* 'Íván nem tud erről'. Ez párhuzamba állítható a bolgárban használatos posztartikulussal, de nyilván egymástól függetlenül alakultak ki, a bolgárban valamilyen balkáni szubsztrátum, a vjatkai orosz nyelvjárásban pedig a cseremiszenben, a votjákban és a zürjénben közönséges szóvégi determinálás hatására, pl. cser. *wütšö joja* 'folyik a víz' (*wüt* víz + *-šö* E/3. személyű birtokos személyjel).

Egyedül a merja-orosz keveredés volt olyan mértékű, amely az egész oroszországra kiterjedő nyelvi sajátosságokat eredményezhetett. Az orosz nyelvszerkezetre gyakorolt finnugor hatásnak elég terjedelmes irodalma van, melyet W. VEENKER egy önálló monográfiában összegezett (Die Frage des Finnougrischen Substrats in der russischen Sprache. Indiana University Publikations. Uralic and Altaic Series, Volume 82. Bloomington, 1967.). Két olyan jellemző orosz szerkezeti sajátosságot említek meg, amelyeket általánosan finnugor eredetűnek tartanak. Az első az ún. genitivusz-partitivusz használata: or. *Čaju chočeš?* 'kérse-e teát' (vö. fi. *Haluatko teetä?*); *Ja kupil sacharu* 'cukrot vettem' (vö. fi. *ostin*

sokeria). A partitivusz használata ritkán előfordul ugyan a mordvinban is, de elsősorban a finnségi nyelvekre jellemző.

Az oroszban a *habeo*-s szerkezet helyett csaknem kizárólagosan az *u menja est'* 'nekem van' szerkezet használatos, úgy, mint a finnugor nyelvekben. Eddig elkerülte a kutatók figyelmét, hogy ha az orosz a magyartól a mordvinig meglevő 'nekem van' típusú szerkezetet fordítja le, az oroszul *mne est'*-nek hangzanék. Az orosz szerkezet szó szerinti fordítása 'nálam van', aminek pontos mása a fi. *minulla on*.

Tehát mind a hangtani, mind a közvetve feltehető szerkezeti sajátságok alapján a merját a finnségi nyelvek közé sorolhatjuk. Ennek az sem mond ellent, hogy az orosz alapján a merjára jellemzőnek tarthatjuk a nominális mondatot, míg a finnségi nyelvekben kötelező a kopula kitétele. Számos nyoma van azonban annak, hogy ez a finnségi nyelvekben újabb jelenség. Közmondásokban, archaikus szólásokban ma is elmaradhat a kopula.